

Estado de bienestar mediterráneo en crise: sociedade e Administración españolas en cambio

Data de recepción _[14.02.2011]

Data de aceptación _[31.03.2011]

& *Resumo/Abstract: O estado de bienestar despégouse durante os últimos trinta anos en España coas súas peculiaridades e contexto (1978-2008, período referido). Manifestada a crise do clásico modelo keynesiano a nivel internacional desde mediados dos setenta e aquí nos oitenta, impúxose progresivamente a necesidade de reestruturalo e redefinir o papel das administracións públicas e as súas lóxicas de actuación. Tras unha profunda revisión bibliográfica e seguimento do debate doutrinal, analizaremos os principais efectos de índole socioeconómica, política e institucional da dita crise, así como as transformacións que ocasionaron tanto no seu contido como na súa forma de xestión, posto que a encrucillada acaba afectando tamén á súa propia lexitimidade.*

En consecuencia, os diferentes actores públicos e sociais na procura do bienestar van adquirindo diverso protagonismo, aínda que as familias mediterráneas veñen mantendo o seu papel amortecedor, en especial en momentos de recesión. Daquela, vanse reavivando os debates ante as incertezas da súa futura sustentabilidade. Pódese dicir, en definitiva, que ao EB se lle vén aplicando, xunto aos constantes reaxustes materiais, mediante vías estratéxicas, unha reforma de natureza máis cualitativa que as anteriormente realizadas.&

& *Palabras clave: administracións públicas, cambios, pluralismo de bienestar, políticas sociais, familia.*

INTRODUCCIÓN

Cómpre sinalar, en principio, que, para realizar unha análise completa da aparición e evolución dos estados de benestar (en diante EB), se deberán ter en conta tanto os factores da oferta como os da demanda, posto que ambas as vías constitúen posibles teorías explicativas ao deberse considerar non só os elementos estruturais, senón tamén os institucionais¹. De aí que o máis completo e asumido por boa parte dos expertos sexa unha interpretación que xunte estes tipos de análises². Así mesmo, a construción do EB responde a certos procesos históricos propios de cada país, nos que interveñen un complexo conxunto de variables relativas ao seu desenvolvemento económico, estrutura de clases, formas de representación e mobilización política e social, entre outros, factores que derivan en peculiaridades específicas de cada un e que marcan, en consecuencia, diferenzas entre eles.

Existen unha serie de factores que, como trazos institucionais do Estado, acaban incidindo nun maior ou menor crecemento dos programas e gastos sociais, sendo as principais variables de cada un deles as seguintes: no sistema político, a competencia electoral é condicionada pola participación política, o comportamento e papel dos líderes políticos, o ciclo político electoral (proximidade entre eleccións) e os fallos no mercado de intercambio político; na transformación institucional do Estado repercuten a formación das autonomías, o grao de corporativismo e de centralismo estatal e a descentralización do gasto público; respecto ás burocracias, influirán o papel e comportamento autointeresado dos administradores, as elites políticas e burocráticas, os gastos administrativos, así como o número de empregados públicos; dentro dos factores de inercia das políticas públicas, afectan os cambios normativos, o efecto imitación ou demostración, o intercambio entre diferentes programas de gasto público e a madurez ou experiencia temporal do sistema de benestar social, e, igualmente, os custos crecentes repercuten na prestación de servizos públicos –mediante o chamado efecto de prezo relativo–; e, finalmente, na estrutura do sistema impositivo incidirán o grao de descentralización tributaria, a ilusión fiscal ou impostos indirectos e o déficit público.

Por último, en relación co factor económico, os condicionamentos esenciais versarían desde o nivel de modernización do país –en función do grao de desenvolvemento industrial, tecnolóxico e de urbanización–; o estado da economía –segundo o nivel de crecemento ou recesión económica e de apertura comercial, de inflación, de renda *per capita*–; a transformación do mercado laboral –conforme as taxas de desemprego, asalarización, de participación da muller e da forza laboral na industria–; e o modo de produción, a estudar en función da concentración e acumulación de capital (Ochando, C: 1999, 155-163). En suma, pódese ver como as principais variables obedecerán ás de tipo histórico, político, social, cultural, demográfico e económico.

“Aínda que case todos os estudos e argumentos predín unha influencia das características estatais, unha segunda lectura da literatura estatal pode suxerir un argumento interactivo. Pode que non sexa posible determinar *a priori* as estruturas estatais que afectan ao gasto. Pola contra, a capacidade estatal pode incrementar a habilidade das nacións para responder ás demandas cidadás máis que determinar por si mesma cales son estas demandas. Isto suxire que as características estatais poden facilitar a influencia das demandas de grupos de clase e status. Polo tanto, ademais dos efectos aditivos, os efectos interactivos dos factores de oferta ou estatais deben ser considerados” (Pampel F. C. & Williamsn, J. B., 1989, p. 46).

1. O ESTADO DE BENESTAR MEDITERRÁNEO: ANÁLISE E TIPIFICACIÓN DO CASO DE ESPAÑA

En xeral, o clásico EB keynesiano sufriu grandes cambios tanto económicos como institucionais, ao tempo que foi experimentando procesos de descentralización territorial interna e debilitamento externo baixo diversas presións internacionais de organismos políticos e económicos. Partindo de tales premisas, procedemos a ver o caso español, pasando a examinar as súas peculiaridades para comprender como se caracteriza e evoluciona tal EB.

No noso país, comezando polo transcendental cambio do réxime político –desde un autoritario a unha monarquía parlamentaria–, así como a substantiva transformación institucional do Estado español –desde un acentuado centralismo a unha organización de autonomía–, faise evidente a importancia dos factores políticos e históricos ao analizar os sistemas de protección social. Os grandes acordos sociais de tipo corporativista que tiveron lugar desde a transición política –iniciados cos Pactos da Moncloa de 1977– non foron continuos, aínda que tiveron unha enorme importancia a pesar da escasa experiencia española que se arrastraba tras a anterior etapa autárquica e de sindicalismo de réxime vertical (Navarro, V: 2006). Progresivamente, o proceso democratizador coadxuvou, pola súa vez, ao maior protagonismo do elemento social, pois, dando cabida ás demandas dos grupos sociais –en especial ao movemento obreiro e ao poder sindical–³, foise lexitimando a expansión dos gastos e as medidas redistributivas para alcanzar un maior nivel de servizos públicos. Evidentemente, a todo iso contribuíría o grao de afinidade ideolóxica entre aqueles co partido gobernante e o nivel de corporativización social⁴.

En efecto, o contexto social e histórico-político inicial en que tivo lugar o proceso industrializador e a dinámica modernizadora capitalista veu determinar as peculiaridades do noso modelo de EB. Ao mesmo tempo, as estruturas económicas das que se partiu caracterizábanse por presentar internamente considerables desequilibrios, sendo en demasiada medida dependentes ou carecendo de suficiente autonomía, desenvolvéndose o EB español tardiamente respecto ao resto de países occidentais.

A partir destes comezos, que cabe situar incipientemente nos anos sesenta e, de maneira clara, a partir de constitucionalizarse este tipo de Estado como social e democrático de dereito (artigo 1º de CE, 1978), foise estendendo durante practicamente os últimos trinta anos. O dito desenvolvemento en España estivo marcado pola descentralización administrativa autonómica nun contorno xeral de integración comunitaria (UE) baixo suxeicións internacionais, cunha progresiva transformación do papel familiar e irregular extensión e desenvolvemento da sociedade civil, e nun contexto de preocupación estrutural pola economía (Moreno, L: 2009, 346), con maior recesión en certos momentos dos anos 80, mediados dos 90 e agora co grave momento actual. A peculiaridade da súa evolución cronolóxica estriba en que, cando no resto do noso contorno comezaba nos setenta a crise do modelo, aquí veu case a coincidir no tempo co inicio do seu fundamento e consolidación, e despois a súa posterior expansión nos oitenta coa reestruturación case simultánea deste.

Débase recordar, en concreto, que o noso sistema da Seguridade Social baseado tradicionalmente no mutualismo obreiro tamén experimentou importantes cambios, diluíndose a súa forte esencia corporativista. Isto sucedeu, en especial, con ocasión das reconversións industriais derivadas da crise de mediados dos oitenta⁵ e, a medida que se foi fragmentando o espectro profesional, xurdiron elementos novidosos de feito nas relacións de clase. En con-

creto, apareceron novas desigualdades e ata exclusións nunha etapa tan dinámica como a actual, predominantemente tecnolóxica e informacional. Non obstante, curiosamente os traballadores de tales sectores xunto aos autónomos e numerosos directivos son os que veñen recorporativizando o sistema a través de negociacións sectoriais das súas particulares condicións laborais, investindo o sistema novamente de tal natureza. Efectivamente, tales concertos de carácter selectivo non veñen senón reflectir a realidade sociolaboral segmentada de maneira progresiva. En calquera caso, trátase dun modelo onde no mercado laboral –aínda que con nivel de sindicalización moi escaso– se gozou de elevada protección grazas á negociación colectiva, especialmente en períodos de tensión político-democrática (Rodríguez Cabrero, G., 1989, 79-87).

En xeral, o tipo de EB latino –ao que responde o noso país, entre outros⁶– non foi incluído nos estudos comparados dos especialistas durante bastante tempo, posto que o certo é que o sur europeo –polas súas singularidades sociopolíticas antes de experimentar as transicións á democracia– estivo fóra de tales análises. Despois, estes países meridionais foron reflectindo unhas condicións de diversa índole⁷ que os fixeron susceptibles de catalogarse dentro do réxime continental neocorporativista conforme un modelo democristián, pero diferenciados, pola súa vez, deste por unhas peculiaridades e relacións que os caracterizan como pertencentes a un específico réxime mediterráneo de EB⁸. Ao mesmo tempo, o pluralismo do benestar e as vinculacións entre xénero, familia e traballo son complementarios na práctica da protección social de tales países, que con non pouca frecuencia se caracterizan por mecanismos institucionais particularistas xunto a unha non sempre adecuada eficiencia na provisión de servizos.

Tal clasificación que o sitúa como modelo latino atende ao esquema dos réximes de benestar establecidos por Esping-Andersen (1989 e 2000)⁹. Enfoque clásico tachado de sueco-centrista onde a principal variable independente é a actuación da Administración estatal, ao considerar que as súas estruturas dispoñen de relativa autonomía, estimándose, pois, o propio Estado como preeminente na determinación da política social e responsable principal do benestar cidadán. Esa perspectiva presenta o defecto de responder a unha visión demasiado estática con menor atención sobre as transformacións sociais e institucionais, é dicir, ponse en cuestión que aquel exprese as necesidades do sistema conforme o contexto, cando precisamente o campo da protección social é un terreo intrinsecamente dinámico, en constante cambio, en tanto que pretende satisfacer as necesidades mutables da poboación¹¹ (entre outros, Andreotti *et al.*, 2001).

De calquera forma, respecto á catalogación do EB meridional, pode ser considerado como de natureza híbrida ou cualificado como unha vía media entre o réxime continental de corte *bismarckiano*, con mantemento de rendas ocupacionais e os sistemas de carácter *beveridgeano*, de cobertura universalista. Efectivamente, no modelo propio da Europa do sur, aínda nacente cunha troncalidade contributiva como subsistema dentro do continental, estendéronse as reformas con tendencias universalistas das políticas sociais. Así, a expansión do sistema público de ensino, a ampliación da cobertura da Seguridade Social e o establecemento das pensións non contributivas son procesos de universalización dos seus sistemas educativo, de saúde e de garantía de rendas que lles conferiron a estes EB os compoñentes desa clara vocación. En definitiva, as características propias do tipo de benestar meridional responden esencialmente á solidariedade intrafamiliar, as diferentes necesidades e estilos de vida, e a

coexistencia do universalismo e a selectividade, de aí que se lle considere tamén como modelo intermedio e/ou mixto (Moreno, L: 2001:71 e ss.).

Na práctica, en España, lexislacións como a Lei xeral da sanidade de 1986, a LOXSE de 1990 e a Lei de pensións non contributivas do mesmo ano¹² –onde a folga xeral do 14D de 1988 tivo unha influencia decisiva–, xunto á permanencia dunha Seguridade Social de carácter contributivo, cuxa Lei xeral data de 1963, sitúannos como o país mediterráneo cuxo sistema mellor representa esa posición equidistante entre aqueles réximes citados. En paralelo todo iso a uns servizos sociais estendidos a partir do desenvolvemento lexislativo autonómico da CE de 1978 e que se constitúe *a priori* nun sistema público, xa que conta cunha serie de medidas articuladas e sistematizadas baseadas nun corpus legal e uns orzamentos específicos. Aínda que entre 1960-80 foi un modelo dual (asistencial e contributivo) e aínda que desde os 80 é formal e legalmente universalista, vén oscilando na práctica entre aquel e unha orientación asistencial ao presentar unha ambigua identidade, dada a súa fragmentación técnica e estrutural, o que leva a cuestionar a súa pretendida universalidade e o seu carácter de sistema, aínda un tanto desorganizado e deficitario (Aguilar, M., 2009:187).

En resumo, os piares sobre os que se foi asentando o noso EB foron, en todo caso, de moi diversa natureza. No aspecto político e institucional, tendeu a unha provisión universal de servizos públicos –en especial sanitarios e educativos–; na vertente familiar destaca a tradicional situación da muller, xa sexa como produtora ou como reprodutora; polo lado económico, a busca do pleno emprego (hoxe principal quebra no caso español, dada a situación de paro tan grave); e, por último, no ámbito social, os cidadáns, como actores, estiveron nun segundo lugar á hora tanto de formular e definir as demandas como ao satisfacelas. Pasouse dun patrón económico-social moi interventor e pouco redistributivo cara a un menos interventor e algo máis redistributivo nalgúns aspectos, en virtude das transformacións sociais xunto ás de carácter político e de liberalización económica que nos achegaron ao modelo social europeo (Gutiérrez Junquera, P., 2000, 247-277).

2. CRISE E REFORMAS DO EB: DIVERSIDADE DE PROCESOS E CONTEXTOS

Veremos en primeiro lugar importantes cambios sociais, económicos e institucionais que experimentaron as principais lóxicas subxacentes á actuación do tradicional EB keynesiano, como son a aplicable á clásica estratificación social, a procedente do corporativismo e a tendente á cohesión social (Goldthorpe, J., 1991, 429-464). A partir de aquí, parece máis oportuno, unha vez se analizasen as principais consecuencias desas crises, centrarnos nos procesos –máis recentes e de maior interese na actualidade– de adaptación aos novos contextos e reestruturación do EB.

Comezando pola primeira daquelas, a sociedade de clases sustentada por unha ampla capa maioritaria de clases medias, que de forma tradicional predominou ao longo da época florecente do EB, cambiou tamén a consecuencia da fragmentación experimentada no mercado laboral derivando nunha estratificación social diferente. Dunha parte, eleváronse os niveis de vida con melloras en sanidade, educación, ocio..., pero doutra, palíanse ao tempo que se recrúan desigualdades e escisións de diversa índole desde as económicas derivadas da orixe social ou de clase, discriminacións por xénero, étnicas, xeracionais..., clásicas todas elas, pero respecto ás que o EB impacta de maneira diferente con efectos complexos e en múltiples direccións. Así mesmo, reaparecen novamente fracturas (empregados/parados), dando

lugar a exclusións emerxentes (os sen papeis ou indocumentados, os sen teito ou *homeless*), máxime cando a intensidade da cobertura sufriu restricións, o que ocasiona unha evidente dualización social entre os integrados e desintegrados (*insiders/outsiders*). Ao clásico eixe de diferenciación arriba/abaixo, engádese agora o de dentro/fóra. Ademais, o modelo continental en principio caracterízase por acabar reproducindo as diferenzas tradicionais de status, intercategoriais e de xénero, pois o sistema de Seguridade Social proporciona procedementos e tratamentos diferenciados a traballadores segundo sexan públicos/privados, fixos/temporais, masculinos/femininos, nacionais/inmigrantes... (pode verse Arriba, A., 2008).

En segundo lugar, no que se refire ao corporativismo¹³, a orixe da súa aparición estriba no mesmo sistema democrático, posto que, ao seren recoñecidas as liberdades para asociarse, así como as de expresión e defensa de intereses, os conflitos puideron chegar a ser negociados colectivamente. Coas correntes de carácter corporativista –que non son nin na súa índole nin nas súas repercusións interpretadas univocamente–, alúdese a esa influencia progresiva de diversas organizacións nos procesos de vertebración e representación de intereses e en xestión dos conflitos, area na que os membros loitan por recompensas materiais e de status. O desenvolvemento de tal dereito asociativo, ao ser loxicamente libre, foi derivando por diversas circunstancias nunha concentración das organizacións representativas; así, a negociación centralizada ou a concertación social será máis viable e exitosa canto maior nivel de agrupación haxa na representación de intereses. De tal maneira, acabáronse xestionando os antagonismos entre intereses colectivos con negociacións de forma tripartita entre o Estado, a patronal e os sindicatos.

Agora ben, no transcurso xeral das crises económicas e da heteroxeneidade socioprofesional, a lóxica corporativista sofre unha clara mutación –en especial desde mediados dos oitenta– por mor das dificultades para alcanzar as outrora comúns amplas concertacións. De aí que, en definitiva, as relacións entre o Estado e o corporativismo vaian en paralelo á evolución das formas en que os grupos de representación de intereses negociaron a satisfacción dos dereitos sociais, de modo que as condicións individuais de inserción/exclusión laboral están en gran medida determinadas polas capacidades negociadoras dos axentes sociais (Pérez Yruela, M., 1997, p. 136 e ss.).

En efecto, tras o fracaso da estratexia dos acordos globais e centralizados e, pola súa vez, visto o descenso de afiliación sindical, os principais sindicatos buscaron substituír aqueles por pactos parciais co goberno. Esta reorientación estratéxica practicouse en especial en ámbitos como a política social, reformas no emprego e de desregulación do mercado laboral, e, así mesmo, descentralizáronse os pactos de rendas para permitirles á maioría dos seus membros optimizar os seus niveis de ingresos. Foise derivando, pois, cara a unha reorganización da capacidade negociadora –agora máis particularista– dos actores colectivos xa non tan sindicados, senón máis disgregados, con variables inherentes e propias a cada país, pero, en todo caso, espello da desintegración interna do mercado de traballo.

Todo iso debeuse, entre outros factores, á nova orde de competencia internacional onde o libre mercado impera, á caducidade das pautas keynesianas xunto ao peso do neoliberalismo e a globalización económica, e a novas relacións produtivas causantes do reforzo de certos sectores privados, de modo que na actualidade o neocorporativismo competitivo require de negociacións de forma sectorial (Gilbert Sánchez, J. A., 2002). En conclusión, a consecuencia de todos estes factores, tal modelo de EB entrou en evidente crise, con secuelas máis graves especialmente na Europa continental, xa que é en xeral onde as taxas de actividade son

máis baixas¹⁴, máxime cando empezaron a fomentarse as xubilacións anticipadas. Precisamente agora volveuse a reabrir ese debate omnipresente, tratándose de contrarrestar co atraso na idade do retiro para facilitar a sustentabilidade futura do sistema público de pensións. Por outro lado, o propio EB debe responder a unha maior diversidade de presións, pero que de calquera forma necesita construír ese diálogo social¹⁵, cuestión prioritaria na axenda actual da segunda lexislatura do presidente Zapatero, reiteradamente demandada pero dificilmente alcanzada neste último trienio.

Do exposto despréndese finalmente outro cambio substantivo –o terceiro ao que aludiamos–, relativo á filosofía dirixida a integrar os destinatarios como fin último, satisfacendo as súas demandas e alcanzando maiores cotas de cohesión social, obxectivo que tamén se retraxeu notablemente. Agora, coa extensión do réxime asistencial e, en consecuencia, a redución do contributivo, certas prestacións provén dun mínimo de subsistencia supeditado ás forzas do traballo. De aí que se considere como unha cohesión social asistencial e incompleta, pois debe adaptarse ás exigencias dos flutuantes mercados de traballo actuais onde predomina a flexibilidade e desregulación neoliberais, devindo mesmo en ocasións en indesexables situacións de polarización social.

Continuamos con outros procesos demográficos, familiares, laborais... que aparelaron cambios de grande importancia na orde social e económica. Dun lado, é evidente e coñecido o proceso de envellecemento da poboación europea –e de modo especial a española¹⁶–, cunha inversión da anterior pirámide demográfica e incremento da sinalada dependencia xeracional en virtude do acusadísimo descenso de natalidade¹⁷, algo compensado polo momento cos nacementos procedentes da inmigración (sector poboacional que, con 4,5 millóns en 2008, supuña o 10% do total). Os ciclos vitais cambiaron, de forma que as fases pasivas creceron, tanto ao prolongarse a formación e atrasarse a incorporación ao mercado laboral como ao prolongarse a lonxevidade –coa esperanza de vida, 83 anos, máis alta da UE–, mentres que o período activo se viu reducido entre uns oito-dez anos. Irase agudizando o que se chamou «envellecemento do envellecemento», isto é, o colectivo poboacional de 80 e máis anos, cuxo ritmo de crecemento será superior ao do grupo de 65 e máis anos no seu conxunto¹⁸.

As transformacións experimentadas no seo da familia tamén foron transcendentais tanto en España como na UE (Flaquer, L., 1999), pois esta foi evolucionando como institución clave da sociedade na súa versión extensa –cuxos lazos se viron debilitados–, e na actualidade coexiste con realidades como a proliferación dos chamados *singles* e de divorciados, orixinándose novas concepcións de convivencia con crecentes casos de monoparentalidade¹⁹. A socialización no dito seo familiar foise restrinxindo ao propio núcleo, disolvéndose as relacións con outros parentes adultos, aínda que afectaron tamén outros fenómenos, como unha maior mobilidade xeográfica e laboral. O aumento das familias desestruturadas propicia o incremento da inestabilidade, tendendo a ser especialmente vulnerables os fogares unipersonais. As dificultades estruturais –especialmente acusadas en España–, tales como a carestía da vivenda, a discordancia entre a formación adquirida e a oferta de emprego, o maior desemprego da xente nova, coa emancipación –pasada a trintena– máis tardía da UE, provocan, en suma, novos obstáculos para a creación e expansión familiar e, ademais, novos dilemas ao EB poskeynesiano (Valiente, C., Pérez Díaz, V. e Chulia, E., 2000).

Ademais dos cambios operados, como dicíamos, a estrutura ocupacional foise fragmentando ao tempo que os mercados laborais se flexibilizaron –entre outros factores, a causa

do desemprego debido a reconversións industriais e a avances tecnolóxicos–, de modo que o clásico posto de traballo permanente a xornada completa foi coexistindo e con frecuencia sendo substituído –en especial, entre os mozos que acaban de chegar a tal mercado e, en demasiadas ocasións, entre as mulleres– por traballos precarios, temporais, a tempo parcial e moito máis móbiles e cada vez máis comúns nesta era de capitalismo informacional (Cachón, L., 2004).

En consecuencia, o clásico modelo de EB propio das sociedades industriais modernas con sistemas de produción fordista de consumo de masas –onde a economía das familias tradicionais estaba baseada na figura do sustentador masculino con traballo estable– foi sufrindo unha crise ao longo da década dos oitenta do século XX, iniciada a raíz da recesión económica internacional de 1973. De aí que para o sostemento dunha familia se fixese necesario con frecuencia un dobre salario²⁰, ademais de ter que flexibilizarse igualmente os costumes e horarios, sen caber distincións tan ríxidas entre as relacións domésticas e laborais propias do clásico sistema patriarcal de cabeza de familia.

Non obstante, a implantación desoutro modelo parece na práctica actual ir retrocedendo camiño²¹ ao conducirse cara a un sistema de “salario e medio” –en especial nos países europeos meridionais, onde o número de mulleres con traballos a tempo parcial é seis veces superior respecto ao de os homes–, no que se vén reintroducindo a división de xénero entre ámbitos²². De tal maneira, non queda exento de críticas por reproducir a segregación sexual do campo reprodutivo cara ao ámbito produtivo ou non doméstico, e pola desfamiliarización –asumidas non demasiado criticamente– de numerosas funcións na educación e asistencia (véxase Guillén, A. M., 1997, 45-63, e Salido, O., 2009).

E é que a progresiva incorporación da muller ao mercado laboral formal ao longo dos últimos decenios²³ loxicamente tamén repercutiu de forma crucial. En efecto, nas análises prospectivas do futuro do benestar social nos países mediterráneos a variable independente que sempre se presenta é a transformación do papel tradicional feminino como alentadora vital dos lazos intrafamiliares de solidariedade. Non obstante, ese rol cambiante da muller mediterránea respecto ás súas expectativas vitais reflicte actitudes do que se denomina “familismo ambivalente” (Saraceno, C., 1995, p. 275). E iso en tanto a súa busca de independencia económica e o seu desexo de realización profesional correlativo ao aumento do nivel de educación formal foron postergando a formación da familia, máxime en termos convencionais, o que implicará grandes incógnitas ou suporá un cabalo de Troia (Esping Andersen, G., 1996, p. 368), especialmente respecto ao próximo mantemento e futuro devir do modelo de EB latino apoiado ata agora nese “colchón” e subseguintes redes.

En definitiva, producíronse unha serie de cambios estruturais, organizativos e socioculturais na dita institución que, sen dúbida, incidiron na forma de atender aqueles cuxo coidado tradicionalmente recaeu sobre as familias, principalmente nas mulleres: traballo doméstico e coidados, moi difíciles de cuantificar en cifras –PIB non monetarizable–, pero que son un activo fundamental, aínda que oculto, na contabilidade nacional destes países (pode verse García Díez, S., 2003).

Por outro lado, as novas tecnoloxías da información e comunicación (TIC) veñen sendo claros factores coadxuvantes aos rápidos procesos de globalización económica e cultural, intensificados na década dos noventa cando se expande a dita transformación do EB (Sykes, R.; Palier, B. & Prior, P., 2001). Paralelamente á desaceleración económica, as economías postindustriais veñen baseándose nos sectores de servizos e tecnolóxico, o que levou consigo un

descenso na importancia dos anteriores obreiros de manufacturación, do volume do proletariado e, á fin, do sindicalismo²⁴ que, ademais, ante a difícil ponderación da defensa específica dos que gozan de estabilidade laboral xunto á dos intereses xerais da clase traballadora, xa non se percibe como movemento suficientemente representativo da ampla diversidade do panorama sociolaboral²⁵. E é que efectivamente sindicatos e patronal carecen da articulación necesaria sen ser capaces de ofrecer cobertura a certos colectivos sociais que non están suficientemente protexidos a través de exclusivas políticas de rendas. En efecto, as centrais sindicais carecen da necesaria habilidade para renovar os seus membros afiliados, sobre todo no sector terciario. Ademais, pola suxeición ás contribucións administrativas e polos seus propios problemas de organización, ven perigar a consecución dos seus propósitos. Precisamente, fóronse producindo cesións respecto a estes, como por exemplo en canto ao reinvestimento produtivo de excedentes, á flexibilización laboral, ao repartimento de traballo ou á fraude tributaria, buscando, a través dunha lóxica de maior consenso entre os diversos axentes sociais, poder facer fronte á sinalada debilidade organizativa, para os efectos negativos do *dumping* social desenvolvido por certos países en desenvolvemento²⁶ e a deslocalización empresarial, así como ás últimas crises financeiras internacionais (Antón, A., 2009).

Pola súa vez, o modelo neocorporativo ocúpase dos cidadáns nas complexas sociedades posmodernas en función de principios de igualdade formal, non adecuados xa para a natureza das relacións que teñen lugar nelas. En efecto, tal sistema non cobre suficiente nin satisfactoriamente as variadas necesidades e continxencias do abano social, posto que ao xirar en torno ao emprego deixa fóra do sistema todos aqueles non vinculados autenticamente ao mercado laboral, os que non encontran representación nin amparo baixo este, o mesmo que non engloba na súa cobertura outro tipo de riscos non derivados directamente do traballo.

De feito, Esping-Andersen xa falaba da “euro-esclerose” do modelo continental, onde a rigidez do mercado laboral, o desemprego crecente e a falta de incremento da produtividade no sector servizos (curva de Baumol) o abocarían máis ou menos á súa autodestrución. De tal maneira, fronte á crise do EB corporativista continental, tratouse de responder a través do mantemento de rendas –como pensións e subsidios por desemprego e incapacidade–, en definitiva, subsistencia de clases pasivas, o que finalmente derivou nun prexuízo para xerar emprego (no caso feminino, debido tamén, entre outros factores, á ausencia dos suficientes servizos infantís que posibiliten tal incorporación laboral). (León Borja, M., 2002).

Ante semellante situación, parece moi difícil manter as cousas tal como están. Desde a visión máis pesimista, as consecuencias que se poderían esperar irían desde a quebra dos criterios de solidariedade universal, que implicaría transvasamentos tanto de responsabilidades públicas ao mundo privado como de debilitamento de criterios redistributivos, coordinados polos niveis centrais, á periferia territorial. En todo caso, no seu descargo cabe dicir que o nivel medio de cobertura contractual colectiva que presentan os EB deste modelo son elevados, tratándose dun esquema complexo de negociacións a niveis territoriais e sectoriais, onde a intervención estatal no sistema do mercado laboral aparece como unha práctica habitual.

3. TRANSFORMACIÓNS NA FORMA E NO FONDO DO EB: DEBATES E TENDENCIAS

Os procesos máis notables que veñen acontecendo nesta reconfiguración teñen lugar nos dous ámbitos fundamentais, na xestión e o contido da provisión social; é dicir, tanto no que atinxe á maneira de subministrarse, por un lado, como no que respecta ao seu contido ou subs-

tancia, por outro. Pola súa vez, tales cambios quedan encadrados nun triplio marco: o contexto institucional da crise do EB e de propostas de reformas da Administración pública; o ámbito social do crecemento –aínda que dispar– da sociedade civil e subseguinte ramificación de redes asociativas xunto á evidencia dos límites da democracia representativa; e a cobertura legal, tendo en conta todo iso, da promoción tanto dunha xestión desconcentrada como dunha progresiva participación máis deliberativa, ao abeiro de sucesivas normativas multinivel.

No primeiro dos campos son cada vez máis evidentes os cambios rexistrados na xestión das políticas sociais. Tiveron lugar enmarcados nos progresivos procesos de internacionalización e integración económica (FMI, BCE), dun lado, e de descentralización, doutro, respecto ao que se vén producindo tamén unha vontade institucional converxente no ámbito europeo²⁷ (Espina, A., 2007), de forma que a UE foi relevante tanto no aspecto cuantitativo como no cualitativo, especificamente no impacto dos fondos estruturais e no deseño comunitario. Ao mesmo tempo, as materias en que se define o EB constitúen un campo de cultivo privilexiado de descentralización, en especial os servizos sociais e persoais, onde se materializou esta busca da proximidade ao cidadán, máxime dada a súa natureza intrinsecamente proclive a iso (Brugué, J. e Gomà, R., 1998, 39-56).

Así, as maiores posibilidades de participación, de control social e transparencia en virtude deste achegamento –dándose así mesmo cabida a outros niveis territoriais– permitiron dotar de substantividade as políticas autonómicas e locais²⁸, aínda que adoitan xurdir problemas de descoordinación, duplicidades funcionais, solapamentos de contidos e, á hora de executar os seus programas, poden crearse –en contrariedade ao inicialmente perseguido– desigualdades nos seus resultados finais. Para paliar eses paradoxos, entre outras circunstancias, parece tenderse a que a Administración estatal se ocupe preferentemente da adaptación económica, de acordo coa competitividade e imperativos internacionais, de formular normas de garantía respecto ás interaccións entre actores e os seus intereses, así como das políticas pasivas (garantía de rendas...) e activas (de educación, de FP, emprego, de investigación e desenvolvemento, I+D), mentres que os mencionados mesogobernos se encargarán da xestión de tales materias ao traspasarse cara a eles o espazo fundamental de intervención máis directa, tendo ademais progresivamente un papel máis claro nas medidas activas, en especial, de emprego.

O proceso de descentralización permitiu que, a pesar de producirse unha importante crise do modelo de EB, esta afecte en menor medida, pois ao ser o nivel rexional o responsable da maior parte das políticas sociais, os gobernos autonómicos para lexitimarse ante os seus votantes apostaron, aínda que con diferente grao de implicación, por impulsar e desenvolver importantes políticas sociais. Mesmo os factores que explicarían a crise do EB: demanda social incontrolable, elevado déficit público, perda de capacidade de decisión do Estado como consecuencia do proceso de globalización e protagonismo dos niveis subnacionais en aplicación do principio de subsidiariedade favoreceron a descentralización das políticas sociais e deron lugar a un novo concepto de “réxime de benestar” aplicable ás comunidades autónomas (Gallego, Gomà e Subirats, 2003).

Asemade, en virtude das reivindicacións nun primeiro momento dos movementos sociais e, con posterioridade, do voluntariado, a cobertura dispensada aos distintos colectivos pretende ofrecerse de forma diferenciada para atender o máis especificamente posible a súa realidade. De aí que o deseño sectorial das políticas públicas se configure para protexer grupos sociais, existindo plans e servizos sociais para a familia, infancia, mocidade, terceira idade,

muller, inmigrantes, toxicómanos, discapacitados, transeúntes... De todos modos, aínda que os poderes públicos buscan satisfacer o principio de igualdade á vez que tratan de proporcionar un trato máis personalizado, preséntanse ao mesmo tempo certas contradicións, xa que non todos eses colectivos gozarán de iguais capacidades para informarse, mobilizarse, acceder ao poder, negociar e influír sobre este. É un feito que non todos teñen as mesmas capacidades, existindo grandes diferenzas, por exemplo, entre mozos e os máis pobres ou marxidados, ou entre certos discapacitados e inmigrantes (Rodríguez Cabrero, G., 1998).

Xunto a tales procesos, a forma en que se vén reorganizando a provisión das prestacións sociais supuxo certo desprazamento das responsabilidades –ata o momento predominantemente públicas– cara á sociedade civil, de maneira que se están expandindo, por unha parte, o sector privado e, por outra, a cooperación do voluntariado, pasando a comentar ambos.

A crecente incorporación do mercado á órbita do EB a través de diversos mecanismos mediante os que xestiona servizos públicos, ben xunto ao voluntariado ou ofrecendo por si mesmo tales servizos, permite que a Administración pública minore custos, pero baleira a súa responsabilidade, disolvéndoa en gran medida, o que ao final supón un esmorecemento dos dereitos sociais, máxime cando a oferta privada implica para o usuario (p. ex. en plans pensionísticos privados) unha menor progresividade fiscal redutora, así mesmo, da solidariedade ao respecto. Non obstante, como vivías de todo iso cabe recorrer aos organismos de representación dos consumidores e usuarios cada vez máis desenvolvidos para defender e controlar o acceso ás institucións que interveñen no *social welfare*.

O auxe do terceiro sector coadxuvado polo propio impulso oficial propiciador da súa institucionalización²⁹ posibilita novas formas de participación e de actuación no campo social, ao tempo que igualmente recorta gastos nos programas públicos. En contrapartida, a carreira das ONG cara ás subvencións que permitan o seu mantemento abócaas a unha dependencia económica fronte á que aplican criterios e estratexias de competitividade similares ao mundo empresarial, entre elas mesmas e cada vez máis con respecto ao sector privado. En todo caso, as comunidades intermedias resultaron potenciadas no seu papel de axentes das políticas sociais.

Cabería falar, en suma, de dous procesos un tanto dispares. No primeiro dos casos, trátase dunha tendencia cara ao que algúns chaman un “privatismo selectivo”, que lle permite ao destinatario privado con maior capacidade adquisitiva gozar dunha marxe máis ampla de elección, contribuindo á redución de gastos públicos, ao tempo que se lle dá maior xogo ao libre mercado, quedando ampliado o seu campo de produción³⁰. E, polo que se refire ao voluntariado, fálase desde as posicións máis activistas incluso dun “asociacionismo do benestar”, no que, manténdose as liñas xerais do modelo clásico de benestar, se aposta polo protagonismo do terceiro sector e a economía social (asociacións, fundacións, cooperativas, empresas sociolaborais...), fronte á subsidiariedade estatal na provisión de servizos.

Todos estes cambios sociais e familiares, xunto aos éxodos rurais ás grandes urbes, van en paralelo ás tendencias cara ao individualismo, o privatismo e mesmo a impersonalidade, illamento e, xa que logo, novos riscos sociais. En efecto, no noso mundo industrializado o incremento da complexidade social vén traendo novos retos e carencias (como crecentes inseguridades ou situacións de soidade, especificamente graves entre anciáns e/ou enfermos dependentes³¹); aparecen outros problemas sanitarios de distinto tipo, xunto a desafíos e claros avances no ámbito alimentario, ambiental, biotecnolóxico, comunicativo... Ademais, as adversidades que o EB tradicional cubría limitábanse anteriormente ás fases pasivas

(infancia e terceira idade), ao considerarse garantidas as eventuais continxencias da etapa activa mediante elevado emprego e altos salarios. Pero, coa fragmentación do mercado laboral e a precarización do traballo, agora multiplícanse e esténdense novos riscos e incertezas; así, o EB debe ser activo non só durante as fases de inactividade do cidadán, senón tamén na vida laboral, ao quebrarse o pleno emprego, eixe crucial sobre o que xiraba o éxito do EB keynesiano. Xorden así as contradicións entre as funcións de acumulación e lexitimación que levan a que o EB non pode vivir sen o sistema capitalista, pero tampouco pode manterse con el (véxase Offe, C., 1990).

En lóxica sintonía con todo o anteriormente sinalado, vista a necesidade de adaptarse tanto institucional como economicamente aos novos contextos, no ámbito substantivo do EB cabe sinalar unha clara tendencia a un universalismo segmentado, de tal maneira que, tendo presente o fraccionamento propio do mercado de traballo, se arbitran varios graos de cobertura: niveis que irían desde o potestativo –dando maior xogo ao sector privado, por exemplo, en servizos sociais, sanitarios, plans de xubilación...–, para completar os de carácter público, grazas á capacidade de aforro persoal do suxeito, pasando pola cobertura de natureza profesional –que representa o groso do total–, dado que obedece ás cotas do traballador e empresario, en concreto a través de servizos que protexan en caso de continxencias subseguintes á perda de emprego, saúde, cabeza a de familia, etc., e chegando ata o nivel de protección social máis asistencial ou básico a modo de mallas de seguridade para aqueles que, non podendo realizar unha actividade laboral, demostren carencia de medios, a través dunha comprobación previa destes, ou falta da suficiente cotización contributiva.

En consecuencia, ao tempo que se expandiu a asistencia social, foi diminuíndo a intensidade de protección estatal, endurecéndose os requisitos de acceso, polo que os cidadáns con recursos suficientes acudiron progresivamente a servizos do mundo privado ante ese recorte de prestacións. En paralelo a esta gradual propensión a remercantilizar a satisfacción material das necesidades sociais, tamén vai cambiando de forma paulatina o relativo á filosofía subxacente ao sistema de benestar e ás estratexias familiares (Gil Calvo, E. e Garrido, L., 2002). Así, aínda que permanecen no sur as prácticas familiares entre os seus membros de posta en común de recursos (*resources pooling*), transmisións patrimoniais, de negocios, vivenda..., que amortecen as dificultades, as ancestrais relacións de reciprocidade e solidariedade entre xeracións sofren un crecente debilitamento nas redes primarias de comunidade veciñal e territorial, de maneira que parece ir prevalecendo a responsabilidade individual para garantirse cada un a salvagarda de tales dereitos, en especial a través da súa integración laboral no mercado.

Esta liña é a que se vén impondo na maioría das democracias occidentais reflectindo a fragmentación existente no mercado laboral, o que ao final non traerá senón novas desigualdades e riscos sociais, pois reaparecen antigas e preséntanse relacións de disparidade emerxentes. Non obstante, cabe sinalar que non concluíu o debate (Deacon, A., 2002) en torno a esta tendencia demostrada cara ao universalismo “segmentado” fronte ao denominado universalismo “cidadán³²”, baseado en rendas mínimas xerais non condicionadas polo factor traballo (pódese ver Ayala, L., 2000) e polo que se avoga desde posturas máis progresistas e radicais.

En todo caso, a separación entre ambos os sistemas (contributivo e universal) de protección social é un punto no que na súa maioría os diferentes modelos de países europeos converxen, aínda que se trata dunha fronteira cuxos límites están xa trazados, pero que cada vez se albiscan con menor nitidez, dada a hibridización paulatina dos modelos antano puros, e

sendo as experiencias de reformas moi variadas (Palier, B. e Martín, C., 2008). Por norma xeral, o primeiro deles –o bismarckiano ou contributivo– concíbese dun modo máis restrinxido referido a formas de seguridade colectivas en función do eixe en torno ao que xira, a carreira laboral, mentres que o segundo dos sistemas, o de asistencia social, se relaciona con aqueles servizos non cubertos pola Seguridade Social para garantir un mínimo de benestar que se deben estender a todo cidadán (principio de Beveridge), con independencia da súa relación co mercado de traballo. Mínimos basicamente respecto a ámbitos como a educación, sanidade e servizos sociais que, financiados mediante vía impositiva, tenden a ser universais, sendo sectores en que a incidencia privada vén crescendo, a través sobre todo en España da vía concertada, onde é maior que no resto de países europeos.

Polo demais, a suxeición da Política Social á Económica segue sendo unha constante nestes procesos –tal como se foi vendo–, dado o contexto concreto e o eido global. De aí que se poida falar de estados de benestar pero competitivos, de maneira que no seu aspecto financeiro teñen lugar, dun lado, transvasamentos da carga fiscal do capital cara ao traballo e, doutro, recortes no gasto social mediante a redución da intensidade protectora, así como a restrición no acceso ás prestacións, tratándose, en definitiva, de políticas de racionalización do gasto e/ou de actualización ao novo contorno, tendencia esta, en suma, de recalibración máis común no modelo continental europeo; en xeral, pois, as medidas, se non foron en todos os casos de recorte, de calquera forma resultaron ser máis ben de contención.

Non obstante, aínda que a xestión do EB experimentou maiores cambios nas formas de efectuarse, os obxectivos seguen respondendo aos mesmos propósitos, pois, aínda que se poida afirmar que se produciu certa redución do contido dalgúns dereitos sociais, non cabe, tal e como están configuradas as nosas sociedades democráticas, un total desmantelamento do EB nin a eliminación dos dereitos sociais xa conquistados. De feito, en definitiva, ningún goberno no noso país chegou a considerar de forma aberta tal postura que levaría consigo un elevado custo electoral³³, senón que se tende a procurar medidas para erradicar a fraude, incentivar os destinatarios fomentando un rol máis activo entre estes (activación, *empowerment*), aplicar prestacións selectivas (*targeted programmes*) e, logo da comprobación de recursos (*means tested*), mecanismos importados do mundo anglosaxón.

4. A MODO DE CONCLUSIÓNS

O EB foi o modelo que posibilitou un escenario de férrea seguridade tanto no ámbito da paz social, contribuíndo a limar conflituas tensións e cubrindo dereitos sociopolíticos, como no campo de carácter económico mediante criterios redistributivos. Pero no que certamente as preferencias e prácticas culturais propias destes países da Europa do sur estruturaron as nosas sociedades civís con frecuencia de forma reticular, onde os cidadáns se adhíren a grupos ou redes sociais de influencia, que no peor dos casos non son alleas ás prácticas de mercadeo e aínda depredación grupal. En todo caso, a reconstrución dos EB mediterráneos en particular requiriu ir concordando pouco a pouco as enraizadas visións paternalistas e discrecionales dos conservadores, dun lado, e as voluntaristas das diversas tendencias dentro do progresismo, doutro. Como conclusión, cabe sinalar que no conxunto de estados industrialmente avanzados da OCDE, os países do sur europeo reflicten uns niveis medios respecto ao grao de desmercantilización, ás relacións entre os xéneros e ao acceso universal a servizos e prestacións de benestar por comprobación de recursos (Gomà, R: 1996).

España ao modelo que máis se aproxima é ao continental, pero presenta aspectos diferenciadores, polo que se considera un réxime mixto propio dos países europeos meridionais, constituíndo o paradigma desa vía intermedia, de forma que, xunto ao compoñente básico contributivo, todo iso foi desembocando nun proceso de universalización dos dereitos sociais, dun lado, e afianzándose un crecente asistencialismo en determinadas prestacións, doutro, así como máis recentemente unha tendencia privatizadora na xestión de servizos sociais.

En todo caso, a centralidade da Seguridade Social contributiva no noso país é clara. O repartimento está moi fraccionado xa que o emprego é o parámetro que cataloga os suxeitos como beneficiarios de elevadas cotas de cobertura social cuxa suficiente representación reforza a súa integración, quedando por tanto unha extensa sección poboacional á marxe daquela, o que deriva nun evidente dualismo, máxime cando os excluídos, en situación irregular, en economía somerxida..., non teñen acceso institucional aos mecanismos tradicionais de representación e defensa. En efecto, o noso sistema de protección social conta co propio da Seguridade Social independente do sistema público de servizos sociais, aínda que con certas conexións, basicamente a través do IMSERSO (Instituto de Migracións e Servizos Sociais). Non obstante, no campo da loita contra a exclusión, a intervención pública española segue sendo débil, en especial comparándoo con outros países da UE, malia que se avanzou, en xeral, na extensión do sistema público de servizos sociais e, en concreto, nos programas de rendas mínimas de inserción, aínda que nin global nin integralmente.

De calquera forma, cabe concluír que o EB español funcionou como produtor de bens e servizos públicos, provedor de prestacións sociais e mediador de conflitos de índole laboral, social e política, á vez que impulsor dos consumos privados, constituíndo o principal axente institucional en torno ao que xirou o noso sistema de protección social. Por iso, as políticas sociais viñéronse despregando conducidas por un actor estatal basicamente protagonista, aínda que carente de solidez financeira –con niveis de gasto social sempre por debaixo da media europea–. Non obstante, ao analizar os incrementos de gasto social en porcentaxe do PIB, constátase unha tendencia cara a un maior grao de converxencia dos países meridionais con respecto á media da UE (Moreno, L., 2009: 25). Con iso coexistiu un acentuado corporativismo político, elementos de liderado e padroado, e mesmo certas relacións clientelares na distribución do benestar público, coadxuvados, pola súa vez, pola propia estrutura da Administración e dos seus aparatos burocráticos non suficientemente modernizados, e incluso sobredimensionados –alzándose voces sobre as custosas disfuncións do Estado autonómico–, así como por organizacións subsidiadas polo sector público que supoñen en si mesmas un freo a reformas de carácter xeral. Características especiais que se presentan nos países do modelo latino, pero sobre todo nas rexións máis meridionais dentro deles: no sur do sur (Ferrara, M., 1995, 85-112).

A cuestión esencial que se nos presenta é que modelo de EB é desexable, pero tamén factible na actualidade, e que tipo de políticas sociais son as máis adecuadas neste contexto. As principais posturas xiran en torno a reducir o papel do Estado segundo uns, mentres que outros, ante a posibilidade do desmantelamento do EB, avogan por realizar certos cambios, pero amparándoo sen limitacións. Os menos optimistas cren inelutable unha retracción das políticas sociais, de maneira que se articulen criterios como os de selección e exclusión ao vertebrar tales medidas. Estiman que só a través de maiores condicionamentos e mesmo restricións á hora de acceder aos dereitos desta índole é como se poderá superar a crise. Os liberais argumentan que a capacidade de aforro dos cidadáns se ve reducida en

función dunha maior presión fiscal para sufragar os gastos sociais, diminuíndo o investimento e, en consecuencia, a xeración de emprego e actividade económica e a demanda de consumo, polo que a redución das desigualdades mediante políticas públicas acabaría sendo un círculo vicioso de crise para o propio EB. Os continuístas, pola súa parte, contraatacan esta tese esgrimindo a súa falta de demostración, ou a *contrario sensu*, que a evidencia non mostra que o crecemento económico implique necesariamente maior igualdade e benestar social de todos, nin que ese aforro privado vaia directamente a un investimento (empresarial) que repercuta nun maior emprego e calidade de vida xeneralizada. Defenden un mantemento dos servizos universais, aínda que con maiores doses de racionalización e coordinación, pero realizando un esforzo solidario que permita afondar nos dereitos sociais. Así, algúns autores falan do salto cualitativo que deberá realizar a intervención pública nas próximas décadas (p. ex. Subirats, J. e Gomà, R., 2001, p. 29; Rodríguez Cabrero, G. e Navarro, V. avogan por iso ao longo das súas obras).

Unha proposta a medio camiño entre as dúas anteriores propugna a salvagarda dunha mínima seguridade social, conxugándoa co libre mercado que posibilite maior liberdade de elección ao usuario, mentres que a protección social pretenden que chegue en exclusiva aos que realmente a necesiten –entre outras argumentacións, pola relación comprobada entre a propensión cara ao crecemento ilimitado da demanda daqueles bens que se proporcionan gratuitamente–. Non obstante, pode obxectárselle –entre outras cuestións posibles– que é moi nesgado aplicar só o baremo económico de renda ao seleccionar os destinatarios de prestacións, así como que a oferta privada non sempre vai cubrir de modo totalmente satisfactorio os riscos sociais, só factible para os que poidan acudir a ela (Donati, P., 1998: p. 7-35). En todo caso, fálase cada vez máis da “flexiseguridade” como eixe futuro de numerosas políticas (de emprego, de xuventude, familiar, pensionística, etc.).

Por outro lado, non faltan tampouco os que *a priori* mostran reticencias cara a certas medidas sociais que implican transvasamentos desde os integrados no sistema cara aos marxinados, producíndose protestas, en concreto, contra as taxacións por pagar os gastos sociais do Estado (en tal sentido, fálase dos *tax welfare backlash*). Non obstante, fronte a estes posicionamentos existe outra posición que considera que se debe superar a tradicional visión “comunitarismo versus liberalismo”. Son os que neste momento de postindustrialización, onde as sociedades se atopan inseridas en complexos cambios e procesos de multiculturalismo, apoian un paradigma de pluralidade relacional que implica un redeseño xeral das políticas sociais nun mundo intercomunicado e globalizado. Pola súa parte, a vía do voluntarismo e familiarismo –esencialmente defendida por posicións conservadoras– é difícil de soste como alternativa viable en exclusividade ao EB. No que respecta ao voluntariado, porque gran parte deste se nutre de mozos e mozas aínda estudantes ou en paro, así como de mulleres e de xubilados, polo que non ofrece solución definitiva, ademais de non ser un movemento homoxéneo que estea diseminado suficientemente por zonas de desigual desenvolvemento. A asistencia social proporcionada pola familia, cos fenómenos sinalados de cambio e inestabilidade, xunto ao dificilmente perdurable papel da superwoman e á maior lonxevidade humana –e, en consecuencia, o crecemento de anciáns dependentes–, é moi improbable que poida facer fronte a tales desafíos sen as suficientes axudas de diverso tipo e necesarios transvasamentos interxeracionais (Esping-Andersen, G. : 1996 e 2000, e Moreno, L., 2002).

En conclusión, nun contexto de crise e predominio de neoliberalismo económico encadrado nun marco de globalización financeira, os gobernos tenden a reaxustar os seus EB en sentido restritivo máis que a expandilos. O certo é que os procesos que o noso modelo de Estado experimentou foron de reestruturación con supostos tanto de expansión como de recortes, de maneira que, aínda que sufriu certo repregamento ao final do período referido, non cabe catalogalo como baleiramento substancial, e iso a pesar das notorias posturas ora contraditorias ora ambivalentes sobre os seus contidos e as fortes críticas sufridas, especialmente sobre aspectos financeiros.

Nota final da autora

Cuestión aquí non analizada é a urxente chegada da crise máis grave coñecida na segunda metade do século XX, que emerxe desde 2008, evidenciándose nestes dous últimos anos, especialmente debida á burbulla financeira internacional, á que se engade a de natureza inmobiliaria agudizada no noso país. Aínda que enmarcada nos procesos de globalización, parece afectar máis á Eurozona, dadas as numerosas e diversas realidades económicas estatais sen unha forte gobernanza comunitaria, estando precisamente os países mediterráneos ou periféricos (ao incluír tamén a Irlanda) no ollo do furacán. É de tal alcance que se presenta a necesidade dun cambio de modelo produtivo a encadrar necesariamente nunha economía sustentable, ao tempo que se manifesta a dicotomía democracia *versus* mercado, ao verse tan condicionados os gobernos nacionais aos imperativos financeiros deste. Chégase ao paradoxo de que o debilitado EB e fortemente endebedado acaba rescatando o sector bancario en pos da reactivación económica xeral, para evitar males maiores de quebras, aínda que iso parece que acabará xerando unha crecente desafección cidadá e mobilización social ante o imparabile desemprego e os continuos axustes sociais. Medidas que deberán seguir adoptándose na candente reforma laboral, pensionística, así como a tributaria, educativa, enerxética... aínda por acometer. Poderíase ver como estas non adoitan realizalas os gobernos en época de bonanza, senón que se ven abocados a levalas a cabo en momentos de crise como o actual, tanto por reacción e imposición como por evitación da culpa ao seren máis comprendidos pola cidadanía, en xeral, os recortes nesa conxuntura. Como se ve, todo iso é dunha envergadura e transcendencia que tal panorama de por si xa debería ser obxecto doutra análise e dun posible traballo futuro.

Notas

- 1 O enfoque estruturalista considera a existencia do EB como unha lóxica da sociedade industrial e capitalista, mentres que o institucionalista o percibe como unha resposta á lóxica social e democrática. Castles denominouno “a batalla dos paradigmas” (Castles: 1981, 121).
- 2 Por exemplo, Rodríguez Cabrero avoga por unha visión do EB que responde tanto ao crecemento económico como ao desenvolvemento das necesidades sociais. A inclinación cara aos factores económicos ou os sociopolíticos suscitou numerosos debates.
- 3 Que o partido no poder é unha variable crucial para explicar o desenvolvemento do EB é a tese sostida, entre outros, tanto por Korpi como por Ochando, mantida por este a partir da hipótese dos recursos de poder ou teoría da socialdemocracia. (Ochando, C.: 1999, *op. cit.*, 155 e ss.).
- 4 Aínda que algúns sostiveron que “o dominio de partidos de esquerda non incrementa o gasto en benestar [...] calquera influencia é débil e indirecta”, como sinalara Wilensky, H. L.: 1981, 355.
- 5 Lembrense, por exemplo, os casos da minaría en Asturias e da siderurxia no País Vasco, e de determinados estaleiros no norte e no sur de España.
- 6 Modelo ao que pertencen, xunto a España, outros países do sur, como Italia, Grecia, Portugal, que comparten semellanzas nos seus valores, raíces históricas, culturais, peculiaridades institucionais, papel da Igrexa Católica... Con Irlanda, así mesmo, tamén existen bastantes analogías nos niveis de gasto social, o tipo de economía, a incidencia e estrutura familiar, observándose tendencias de carácter demográfico e condicións socioeconómicas similares, en liñas xerais, entre todos eles.
- 7 Tanto políticas (necesitaron de transicións á democracia tras réximes autoritarios), socioculturais (especial papel da familia extensa, sociedades máis matriarcais, papel das organizacións eclesíásticas), como económicas (sufriron atrasos nos procesos de modernización –excepto o norte de Italia e España–, maioritariamente presentan as porcentaxes máis baixas de gasto social, a cuarta parte das rexións subdesenvolvidas da UE dos 15 viñéronse localizando no sur italiano e español).
- 8 Debateuse se este tipo de benestar mediterráneo é a mera expresión dunha “familia de nacións”, atrasadas respecto ao modelo continental corporativista ao que pertencen, ou se este subtipo latino é mera expresión dun nivel rudimentario de provisión social e desenvolvemento institucional. Castles cualifícaa claramente dentro do modelo continental con baixos niveis de gasto social como peculiaridade máis significativa (Castles, F. e Mitchell, D: 1993).
- 9 Quen estableceu os seguintes modelos: o nórdico-universalista-socialdemócrata, o continental-contributivo-democrático e o anglosaxón-asistencial-liberal na súa obra de 1989, aínda que posteriormente en 2000 sinalaría outros tres máis: o cuarto mundo das Antipodas (Nova Zelandia e Australia), o do Mediterráneo e o de Asia oriental, sendo en total seis os modelos que inclúen entre 18 e 20 países.
- 10 Centralidade do Estado a través dun forte intervencionismo, como sucede no modelo socialdemócrata dos países nórdicos, mediante a concertación social propio do modelo continental corporativo ou coa peculiaridade dunha cidadanía subordinada, como ocorre no modelo latino.
- 11 Unha crítica a tal institucionalismo centrado no Estado vinculado ao enfoque dos “recursos de poder” de actores colectivos é que a miúdo pasa por alto o simple feito de que o estado do benestar fixo concordante coa modernidade moitas funcións previamente desenvolvidas pola familia, a Igrexa, o gremio e a comunidade local. Pode verse Flora, P. e Heidenheimer, A. J.: 1981,6.
- 12 Con tal lei, a cobertura para as pensións de velez e de invalidez (de máis do 65% para os cidadáns de entre 18 e 65 anos) pasou a ser universal. Os requisitos xerais serían: ser residente en España durante 5 anos, con 2 ininterrompidos e previos á percepción da pensión e carencia de recursos económicos (avaliada mediante comprobación de medios do beneficiario). No período 1980-92 o número de pensionistas aumentou en 2,5 millóns (2,1 contributivos e 0,4 non contributivos), pasando de 4,8 a 7,3 millóns. O gasto social por pensións incrementouse desde o 5,9% do PIB (5,8%, contributivos e 0,1% non contributivos) ao 8,6% (8,1 contributivos e 0,5 non contributivos). Por outra parte, a LXS (1986) estableceu o acceso universal á saúde de todos os españois e residentes estranxeiros en España, e a LOXSE (1990), a universalización da educación secundaria obrigatoria e con gratuidade ata os 16 anos.
- 13 Cabe recordar a diferenza substantiva entre o corporativismo propio de réximes conservadores, no que os intereses de cada sector estaban representados de forma monopolística en función dunha colaboración interclasista, e o corporativismo ou neocorporativismo que ten unha socioxénese claramente diferente, pois xorde nos sistemas democráticos cuxa evolución vai derivando en negociacións tripartitas e cando as políticas sociais son xa máis plurais.
- 14 Se a finais do século XX a proporción era de 5 persoas en idade produtiva por cada xubilado, cara a 2040 a relación reducirase á metade, isto é, de 2,5/1, co que se dobrará tal carga ao haber menos número de activos por cada suxeito pasivo, de maneira que a carga xeral de dependencia se vai agravando, como xa evidenciaban os datos achegados pola OCDE. OECD: *New Orientations for Social Policy*, París, 1994.
- 15 En efecto, desde mediados dos anos 90, retomouse a liña de acordos sociais de carácter temático, entre outros, como o Pacto de Toledo sobre as pensións, o Pacto pola Estabilidade Económica, sobre rendas mínimas de inserción, sanidade e dependencia, reforma laboral, o sempiterno pretendido Pacto Educativo...
- 16 O número de persoas maiores de 65 anos duplicouse nos últimos trinta anos do século XX, pasando de 3,3 millóns de persoas en 1970 (un 9,7% da poboación total) a máis de 6,6 millóns en 2000 (16,6 por cento da poboación total). IMSERSO: 2004,15 e ss.
- 17 A diferenza das tradicionais pautas españolas xa pretéritas de familias numerosas, o número de fillos por muller fértil diminuíu, chegando ademais estes máis tardiamente. Pero, a pesar da caída das taxas de natalidade dos países do Sur (sendo máis baixas en Europa, as de España e Italia), na realidade iso non implica que o número de nais declinase sensiblemente. É dicir, atrásase e redúcese a fecundidade, pero non se renuncia á maternidade. En 1998 esa taxa chegou a reducirse a 1,16, mentres que en 1970 era de 2,88.
- 18 Como consecuencia deste proceso de envellecemento interno da poboación maior, o grupo de persoas de 80 e máis anos duplicouse en só vinte anos (os transcorridos entre 1970 e 1990), pasando de medio millón a máis de 1,1 millóns de persoas, e todo fai prever que

- o seu número superará os 2,9 millóns no ano 2016, o que en termos relativos supón que para esa data o 6,1% dos españois (tres de cada dez persoas maiores de 65 anos) superarán os 80 anos. *Imserso, op.cit.*
- 19 Fenómeno que nos EE.UU. supón a quinta parte da poboación; en Suecia, Países Baixos, Reino Unido e Canadá entre o 10-15%, e en Europa do sur só un 5%. En España a porcentaxe de monoparentalidade sitúase no 7,10%, segundo datos do Instituto Nacional de Estadística: *Enquisa Continua de Orzamentos Familiares*, 3º trimestre, 2000.
- 20 A familia con dous perceptores é o normal (sobre o 80%) na Europa escandinava, común en Gran Bretaña, EE.UU. e Francia (sobre o 60-65%) e pouco frecuente en Alemaña e o sur europeo, como España e Italia (non chega á metade dos casos) OECD: 2005.
- 21 De carácter moi innovador serían as políticas xurdidas coa suposta crise do “*dual breadwinner model*”, con medidas como os programas de igualdade na esfera reprodutiva, de asalarización parcial compartida...
- 22 E iso porque a conciliación entre a vida familiar e laboral acaba sendo máis ben normativa, mentres que nos países meridionais, como o traballo da muller adoita ser o peor remunerado e ante a falta de servizos infantís, é ela quen abandona o seu posto laboral ou opta por un de media xornada.
- 23 Cabe lembrar algúns datos sobre a participación laboral da muller española, comparando a destacada evolución rexistrada desde finais do franquismo ata os anos noventa. En 1969 había unha proporción de 32 traballadoras por cada 100 traballadores, aumentando a 39/100 en 1974, a 41/100 en 1985 e a 46/100 en 1990. No sector público a participación laboral feminina é maior que no privado. En 1964 había en España unha ratio de 17 funcionarias por cada 100 empregados públicos, mentres que se incrementou ata 70/100 en 1991, sendo a proporción de funcionarias de 105 por cada 100 traballadores públicos homes no grupo de idade de 25 e 29 anos (Garrido, L.: 1994, 1315-1327).
- 24 Precisamente nas pemes españolas –cuxos recursos humanos, tanto empresariais como de empregados, son tan importantes, sendo representativas do 80% do total da poboación laboral–, a influencia sindical minguou notablemente.
- 25 Outra causa primordial deste debilitamento sindical foi, en concreto, cos sindicatos maioritarios de gran influencia e autoridade na transición democrática, impulsores do cumprimento dos Pactos da Moncloa, e de diversos acordos da década dos 80, pois conforme se reduciu a influencia política dos partidos maioritarios da esquerda nos cadros sindicais e os seus afiliados, fíxose máis patente a debilidade dos recursos organizativos.
- 26 Caracterizados por economías máis agresivas e así chamados “tigres asiáticos”, son os países do sueste asiático, como Corea e Taiwán, ou periféricos aos centros produtivos europeos, países excomunistas europeos, magrebís ou latinoamericanos máis desenvolvidos.
- 27 Interesante é a achega de Avila Francés, J. M. (2001, 23-41), quen, a través dunha proposta socialdemócrata, defende o modelo social europeo fronte á globalización homoxeneizadora neoliberal.
- 28 Existe unha crecente vontade institucional pola descentralización nos países meridionais cara aos niveis rexionais e locais de goberno na loita contra a pobreza e exclusión social, a través de redes de servizos sociais de base e dos programas de asistencia social. Conxuntamente á aplicación de criterios selectivos e universalistas, tal liña de traballo vén configurando un certo patrón institucional de actuación nestes EB mediterráneos.
- 29 Ata o punto de que a mediados dos anos noventa se chegou a promulgar unha lei sobre a materia a través da *Lei 6/1996, de regulación xurídica do voluntariado en España*, do 15 de xaneiro de 1996, onde houbo consenso entre goberno e oposición. Na súa exposición de motivos aludíase ás pretensións de “garantir a liberdade dos cidadáns a expresar o seu compromiso solidario a través das canles que mellor se acomoden ás súas íntimas conviccións, a promover e impulsar eficazmente a acción voluntaria nas súas diversas modalidades e a respectar a orde constitucional de distribución de competencias e, polo tanto, as normas que sobre esta materia ditasen ou poidan ditarse no futuro as comunidades autónomas”.
- 30 Exemplos cada vez máis estendidos –máxime cando os sistemas de educación e sanidade españois son duais, é dicir, onde conviven sector público e privado xunto ao concertado–, son a oferta de determinados servizos, como atención domiciliaria, residencias xerátricas, gardarías infantís, clínicas médicas, xestión privada de determinadas prestacións como incapacidades laborais, oficinas de emprego, etc., a través de concertos, contratos, cesións...
- 31 En Europa en xeral predominan os anciáns que viven sos ou en residencias, sendo os casos de España e Italia os que marcan a excepción, onde arredor do 40% deles viven cos seus fillos. Estas situacións de insuficiente coidado, xunto a outras realidades, deron lugar á “*Lei de promoción da autonomía persoal e atención ás persoas en situación de dependencia*” o 30 de novembro de 2006, con amplo apoio social e político.
- 32 Cómpre dicir que, malia que en termos de eficiencia tal tendencia aposta por crear estímulo que eviten caer na marxinalidade, ao tempo que se xustifica pola súa pretensión de erradicar o cobramento fraudulento de prestacións, á hora da práctica, polo que atinxe ao seu financiamento, se presenta máis complicado.
- 33 Ademais, os datos prácticos que ofrecen diversos estudos empíricos non evidencian drásticas reducións na extensión dos programas sociais. *Sotelsek Salem, D. e Rodríguez Cabrero, G. (eds.): 2002, 21. Sobre argumentos e cuestionamento do indicador do gasto social como principal criterio, véxase Moreno, L.: 2009, 40 e 41.*

BIBLIOGRAFÍA

- AGUILAR HENDRICKSON, M. (2009): "Servicios sociales: tribulaciones de un sector emergente". En Moreno, L.: *Reformas de las políticas del bienestar en España*, Madrid, Ed. S. XXI, 171-205.
- ANDREOTTI, A.; GARCÍA, M.; GÓMEZ, A.; HESPANHA, P.; KAZEPOV, Y. e MINGIONE, E. (2001): "Does a Southern European Model Exist? En *Journal of European Area Studies*, vol. 9, n.º1, 43-62.
- ARRIBA GONZÁLEZ, A. (coord.) (2008): *Políticas y bienes sociales: procesos de vulnerabilidad y exclusión social*, Madrid, Fundación FOESSA.
- ANTÓN MORÓN, A. (2009): *Reestructuración del estado de bienestar*, Madrid, Talasa.
- AYALA, L. (2000): *Las rentas mínimas en la reestructuración de Estados de Bienestar*, Madrid, CES.
- AVILA FRANCÉS, J. M. (2001): "Socialdemocracia y globalización: una estrategia para el futuro de la integración europea". En Avila Francés, J.: *Estado de bienestar y socialdemocracia. Ideas para el debate*. Madrid, Alianza Ed. 23-41.
- BRUGUÉ, J. e GOMÀ, R. (1998): "La dimensión local del bienestar social: el marco conceptual". En Gomà, R. e Brugué, J.: *Gobiernos locales y políticas públicas. Bienestar social, promoción económica y territorio*. Barcelona, Ed. Ariel, 39-56.
- CACHÓN, L. (2004): *Colectivos desfavorecidos en el mercado de trabajo y políticas activas de empleo*, Informes y estudios. Serie Empleo: 21, Madrid, Ministerio de Trabajo e AASS.
- CASTLES, F. (1981): "How does Politics matter: Structure or Agency in the determination of Public Policy Outcomes". En *European Journal of Political Research*, vol. 9, n.º 2.
- CASTLES, F. e MITCHELL, D. (1993): "Worlds of Welfare and Families of Nations". En Castles, F: *Families of Nations*, Dartmouth (Canadá), Aldershot Ed.
- DEACON, A. (2002): *Perspectives on welfare: ideas, ideologies and policy debates*, Buckingham, Open University Press.
- DONATI, P. (1998): *Teoría relazionale dellá società*, Milán, Franco Angelli.
- ESPIÑA, A. (2007): "¿Existe un modelo social europeo?". En Espina, Álvaro (Coord.), *Estado de bienestar y competitividad: la experiencia europea*. Madrid, Ed. Siglo XXI, 583-637.
- ESPING ANDERSEN, G. (1989): *Los tres mundos del Estado de Bienestar*, Madrid, Alianza Ed.
- (1996): "Economías globales, nuevas tendencias demográficas y familias en transformación: Actual caballo de Troya del Estado de Bienestar?". En VV.AA: *Dilemas del Bienestar*, Madrid, Ed. Visor, 349-372.
- (2000): *Fundamentos sociales de las economías post-industriales*, Barcelona, Ariel.
- FERRARA, M. (1995): "Estados del Bienestar del Sur en la Europa Social". En Sarasa, S. e Moreno, L.: *El modelo de Estado de Bienestar en Europa del Sur*, Madrid, CSIC- IESA, 85-112.
- FLAQUER, L. (1999): *Las políticas familiares en perspectiva comparada*. Barcelona, Fundación La Caixa.
- FLORA, P. e HEIDENHEIMER, A. J. (eds.) (1981): *The development of Welfare States in Western Europe and North America*, New Brunswick, NJ, Transaction Books.
- GALLEGO, R., GOMÀ, R. e SUBIRATS, J. (eds.) (2003): *Estado de bienestar y CCAA. La descentralización de las políticas sociales en España*. Madrid, Tecnos- Universitat Pompeu-Fabra.
- GARCÍA DÍEZ, S. (2003): *Análisis socioeconómico de la estructura productiva de los hogares: la experiencia española en última década del siglo XX*, Madrid, Consejo Económico y Social.
- GARRIDO, L. (1994): "La evolución de la situación de la mujer". En VV.AA: *V Informe Sociológico sobre la situación social en España*, Madrid, Fundación FOESSA, 1315-1327.
- GIL CALVO, E. e GARRIDO, L. (2002): *Estrategias familiares*, Madrid, Alianza Ed.
- GILBERT SÁNCHEZ, J. A. (2002): *La otra globalización. Estado de Bienestar y servicios a los ciudadanos*, Madrid, Ed. Biblioteca Nueva.
- GOLDTHORPE, J. (ed.) (1991): "El final de la convergencia: tendencias corporativistas y dualistas en las sociedades modernas occidentales". En *Orden y conflicto en el capitalismo contemporáneo*, Madrid, Ministerio de Trabajo e AASS, 429-464.
- GOMÀ, R. (1996): "La reestructuración del Estado de Bienestar en Europa". En *Revista Internacional de Sociología* n.º 15, 3ª época, set.-dec., Madrid, CSIC.
- GUILLÉN, A. M. (1997): "Regímenes de bienestar y roles familiares: un análisis del caso español", *Papers*, 53, UAB, 45-63.
- GUTIÉRREZ JUNQUERA, P. (2000): "El Estado de Bienestar en España: una visión de conjunto". En Muñoz de Bustillo, R. (ed.): *El Estado de Bienestar en el cambio de siglo*, Madrid, Alianza, 247-277.

- IMERSO (2004): *Libro blanco de atención a las personas en situación de dependencia en España*, Madrid, MTAS.
- LEÓN BORJA, M. (2002): "Equívocos de la solidaridad. Prácticas familiaristas en la construcción de la Política Social española", en *Revista Internacional de Sociología* n.º 31, 3º época, CSIC, Madrid.
- MORENO, L. (2001): "La vía 'media' española de modelo de bienestar mediterráneo", *Papers*, 63/64: 67-82.
- __ (2002): "Bienestar mediterráneo y supermujeres", *Revista Española de Sociología*, n.º 2: 41-57.
- NAVARRO, V. (2006): "La memoria del pasado y sus consecuencias en el presente" en Navarro, V: *El subdesarrollo social de España: causas y consecuencias*, Barcelona, Anagrama, 150-178.
- OFFE, C. (1990): *Las contradicciones del Estado de Bienestar*, Madrid, Ed. Alianza.
- OECD (1994): *New orientations for Social Policy*, Observer, n.º 189, agosto/setembro, París, Ed. Bell.
- OECD (2005): *Society at a Glance: OECD Social Indicators*, vol. 2005, n.º 2-March, París, Edition Social cohesion indicators, 82-94.
- OCHANDO, C. (1999): *El Estado de Bienestar: objetivos, modelos y teorías explicativas*. Barcelona, Ariel.
- PALIER, B. e MARTIN, C. (2008): *Reforming the Bismarckian Welfare System*, Oxford: Blackwell.
- PAMPEL F. C. e WILLIAMSON, J. B. (1989): *Age, class, politics, and the welfare state*, Cambridge, Cambridge University Press.
- PÉREZ YRUELA, M. (1997): "Corporatismo y Estado de Bienestar". En Giner, S. e Sarasa, S.: *Buen Gobierno y Política Social*, Barcelona, Ariel, 133-150.
- RODRÍGUEZ CABRERO, G. (1989): "Orígenes y Evolución del Estado de Bienestar español en su perspectiva. Una visión general", *Política y Sociedad*, n.º 2, Madrid, 79-87.
- __ (1998): "Política social y pobreza". En VV.AA.: "Las condiciones de vida de los pobres en España". Madrid, FOESSA.
- __ e SOTELSEK SALEM, D (eds.) (2002): *Apuntes sobre Bienestar Social*, Alcalá de Henares, Servicio de Publicaciones da Universidade de Alcalá.
- SALIDO, O. (2009): "Familia y Género". En Moreno, L.: *Reformas de las Políticas del Bienestar en España* Madrid, Ed. S. XXI.
- SARACENO, C. (1995): "Familismo ambivalente y clientelismo categórico en el Estado del Bienestar italiano". En S. Sarasa e L. Moreno (eds.), *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*, Madrid, CSIC-IESA, 261-288.
- SYKES, R.; PALIER, B. e PRIOR, P. (eds.) (2001): *Globalisation and European Welfare States: challenges and changes*, Basingstoke, Ed.consultant Jo Campling, Palgrave.
- SUBIRATS, J e GOMÀ, R. (2001): "Estado de Bienestar: Nueva agenda para la innovación social". En Garde, J. A.: *Informe 2000: Política Social y Estado de Bienestar en España*, Madrid, Ed. Fundación Hogar Empleado.
- VALIENTE, C.; PÉREZ DÍAZ, V. e CHULIA, E. (2000): *La familia española en el año 2000: innovación y respuestas de las familias a sus condiciones económicas, políticas y culturales*. Madrid, Fundación Argentaria.
- WILENSKY, H. L. (1981): "Leftism, Catholicism and Democratic Corporatism. The role of political parties in recent Welfare States Development". En Flora y Heidenheimer: *The development of Welfare States in Western Europe and North America*, New Brunswick, NJ, Transaction Books.